

Türk Hümanizmini Besleyen Temel Kaynaklar **The Fundamental Sources that Nourished Turkish Humanism**

Gülara YENİSEY¹

Email: yenisey_az@yahoo.com

Orcid No: <https://orcid.org/0009-0004-6226-5116>

ÖZET

İslam Tasavvuf geleneği içinde Türk Hümanizminin özel yeri ve önemi vardır. Türk Hümanizmini besleyen temel kaynaklardan İslam Sufizminin yanı sıra eski Türk inancı olan Tengricilik de başlıca kaynak olma niteliği taşımaktadır. Türk Tengricilik inancı, çok eski çağlarda Avrasya bozkırlarında Türk kabileleri arasında ortaya çıkan Kamcılık ve Animizme dayanan dini bir inançtır. Günümüzde birçok araştırmacıya göre, Tengricilik daha sonra ortaya çıkacak bütün dinlerin ana kaynağını teşkil etmektedir. Bu inanca göre, Gök'ün ulu Tini Tanrıdır. Tanrı bütün evrenin yaratıcısı ve düzenleyicisidir.

Antik Çağla birlikte Batıda ortaya çıkan felsefi ekoller ve onların gelişmesi sürecinde Batı uygarlığı ortaya çıkmıştır. Batı uygarlığını besleyen temel değişim ve dönüşümlerin, sırasıyla Antik Yunan, Roma, daha sonra 14. yy'dan 17.yy. başına kadar sürecek olan Rönesans ve ardından 17. Yy'dan 18. Yy sonuna kadar sürecek olan Aydınlanma Çağı ile birlikte Avrupa'da yaşanacak gelişmeleri merkezi konuma getirecektir. Batıyı besleyen temel felsefi açılım ise "Hümanizm" kavramı üzerine kurulmuştur. Stephen Law, hümanizmi şöyle tanımlamaktadır: "Geniş anlamda Hümanizm, insani değerler, çıkarlar ve insan onuru üzerine kurulu düşünce sisteminden fazlasını kapsamaktadır" (Law, 2011).

Antik Çağ felsefi mirasından da beslenen İslam dünyası özellikle 9. Yüzyıl ile 17. Yüzyıl arası İslam Rönesans'ı dönemini yaşamıştır. 11. Yüzyılla 17. Yüzyıl arası dönem ise tam bir Türk Rönesans'ı dönemidir. Joel L. Kraemer, İslam Felsefesi tarihinin dönüm noktası olarak "Farabicilik Çağı" şeklinde tanımlayarak, bu dönemin 9. Yy. ve 10. Yy olduğunu ve İslam Rönesans'ının başladığı dönem olarak bilindiğini vurguluyor. Türk düşünürü olan Farabi, "el-insaniye" adını verdiği yeni kavramla İslam felsefesinde hümanizm akımını başlatan ilk düşünürdür. Hümanizm, insan merkezli bir felsefi öğretilerdir.

Yusuf Hemedani ile başlayan Türk Sufizmi Yunus Emre ile büyük bir gelişme sağlayacaktır. Yusuf Hemedani'nin öğrencisi olan Ahmed Yesevi ile Türk Aydınlanmasının ilk halkası oluşturularak, Ahi Evren, Hacı Bektaş Veli, Mevlâna Celaleddin Rumi, Barak Baba, Yunus Emre, Seyyid Nesimi, Hacı Bayram Veli, Şah İsmail Hatayi, Pir Sultan Abdal, Şeyh Bedreddin, Fuzuli, Karacaoğlu, Kul Himmet ve nice başka Türk Sufilerince devam ettirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Hümanizmi; Türk Sufileri, Tengricilik; Sufizm, Mevlâna ve Yunus Emre

ABSTRACT

Within the Islamic Sufi tradition, Turkish Humanism holds a special place and importance. Alongside Islamic Sufism, which nourished Turkish Humanism, the ancient Turkic belief of Tengrism is also a primary source. Turkish Tengrism is a religious belief based on shamanism and animism that emerged among Turkic tribes in ancient times on the Eurasian steppes. According to many researchers today, Tengrism is the main source of all religions that would later emerge. According to this belief, the supreme spirit of the Sky is God. God is the creator and regulator of the entire universe.

With the emergence of philosophical schools in the West during Antiquity and their subsequent development, Western civilization emerged. The fundamental changes and transformations that

¹ Dr., Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi.

nourished Western civilization, in turn, centered on developments in Europe during the periods of Ancient Greece, Rome, the Renaissance (lasting from the 14th century to the beginning of the 17th century), and the Enlightenment (lasting from the 17th century to the end of the 18th century). The fundamental philosophical development that nourished the West was based on the concept of "Humanism." Stephen Law defines Humanism as follows: "In a broad sense, Humanism encompasses more than just a system of thought based on human values, interests, and human dignity" (Law, 2011).

The Islamic world, also nourished by the philosophical heritage of Antiquity, experienced the Islamic Renaissance period, particularly between the 9th and 17th centuries. The period between the 11th and 17th centuries is a true Turkish Renaissance. Joel L. Kraemer defines the turning point in the history of Islamic philosophy as the "Age of Farabi," emphasizing that this period, the 9th and 10th centuries, marks the beginning of the Islamic Renaissance. The Turkish thinker Farabi was the first to initiate the humanist movement in Islamic philosophy with his new concept, "al-insaniyah." Humanism is a human-centered philosophical doctrine.

Turkish Sufism, which began with Yusuf Hamadani, would achieve great development with Yunus Emre. Ahmed Yesevi, a student of Yusuf Hamadani, formed the first link in the chain of the Turkish Enlightenment. This legacy was continued by Ahi Evren, Hacı Bektaş Veli, Mevlâna Celaleddin Rumi, Barak Baba, Yunus Emre, Seyyid Nesimi, Hacı Bayram Veli, Şah İsmail Hatayi, Pir Sultan Abdal, Şeyh Bedreddin, Fuzuli, Karacaoğlu, Kul Himmet, and many other Turkish Sufis.

Keywords: Turkish Humanism; Turkish Sufis, Tengrism; Sufism, Rumi and Yunus Emre

GİRİŞ

Tengricilik, çok eski çağlarda Avrasya bozkırlarında Türk kabileleri arasında ortaya çıkan Kamçılık ve Animizme dayanan dini bir inançtır. Günümüzde birçok araştırmacıya göre, Tengricilik daha sonra ortaya çıkacak bütün dinlerin ana kaynağını teşkil etmektedir. Bu inanca göre, Gök'ün ulu Tini Tanrıdır. Tanrı bütün evrenin yaratıcısı ve düzenleyicisidir.

Eski Türk inancı olan Tengriciliğin dünya dinleri üzerinde büyük etkisi olmuştur. Tatar bilimci Rafael Bezertinov, "Türklerin ve Moğolların Dini – Tengricilik" başlıklı kitabında Budizmin, Hristiyanlığın ve İslam'ın ortaya çıkışından çok daha önceki dönemlerde Türklerin kendilerine özgü dine sahip olduklarını yazmıştır. Bu din, göksel bir tanrı olan Tengri kültüne dayanmaktadır. Kökleri V-IV binyıllara uzanan bu Tanrı anlayışı, en önemli tanrısal varlık olarak görülmüş ve Ulu Bozkırda yaşayan bütün Türklere ve Moğollara özgü olmuştur (Bezertinov, 2004).

Cumacan Baycumin de eserinde benzer şekilde, "tek Tanrı inancı" üzerine kurulu olan Tengriciliğin, bozkır inancının ilk kaynağı olduğunu ve tek tanrılı Yakın Doğu inançlarının (Yahudilik, Hristiyanlık, İslam ve daha önceki dönemlerde görünmez Güneş tanrısı Aton'a bağlı Mısır tektanrıcılığı) ilk kültürel ve tarihsel çekirdeği haline geldiğini vurgulamıştır (Baycumin, 2012).

Türk düşünce sisteminin eski çağlardan süregelen temel özellikleri günümüze kadar devam etmektedir. Kısaca bunu "Tanrıya, doğaya, insana saygı" üzerine kurulu inanç sistemi olarak özetleyebiliriz. Ön Türk uygarlığı dönemine baktığımızda, Türkler, alemi birbirinin zıddı olan, fakat birbirini tamamlayan iki prensip ile açıklıyorlardı. Bunlar Gök Tanrı ve Asra yer idi. Hakikatte her şey bir feza, yani kaos halinden ibaret iken sonradan oluştuğu gök yerden, aydınlık karanlıktan, erkek cevher dişi cevherden ayrılmış ve birbirine tamamı ile zıt olan bu kuvvetlerin tekrar birleşmesinden kişi, yani ilk insan vücut bulmuştur. Orhun Kitabeleri Türk kozmogonisini iki satırla şöyle özetliyor: "*Öze Kök Tengri, asra yağız yer kılındıkta, ekin arası kişiöglü kılınmış*" (Ülken, 2009).

Bayram Kaya, Türklerin eski yaratılış hikayesini şöyle anlatıyor: "*Türk mitolojisi, evrenin ve insanın yaratılışında zorlanmaz. Önce boşluk vardır (kaos). Boşluktan aydınlık ve karanlık doğar. Yani gökyüzü ve yeryüzüdür. Üstte Gök, altta Yer-Su vardır. İkisinin birleşimi var etme gücü yaratır. Her şey bu*

birleşmeden doğar. Ancak Öd, yani zaman tanrısı yeni doğan, hayata çıkan her şeyi yer yutar. Sonunda Umay, yani ana Tanrıça yeni doğan her varlığı, loğusaları, yeni doğan bebekleri, bitkileri, hayvan yavrularını vb. korur, onları gözler” (Kaya, 2005).

Ön Türk uygarlığına özgü olan bir başka husus, kadınla erkeğin eşit konumda olduğu olgusudur. Ziya Gökalp bu hususu şöyle anlatmaktadır: *“İbrahimi kozmogonilerinde Havva, Adem’in kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Halbuki Türk kozmogonisinde kadın (hatun) kişinin bir parçası değildir. O, Karahan tarafından ayrıca yaratılmış olup, “Yer Hatun” ismiyle Yerlik Han’a muadil bir kuvvet teşkil eder.”* (Gökalp, 1913).

Türk felsefi düşüncesi için çok önemli konulardan birisi de Türk Töresidir. Türk Töresi eski Türklerin yazısız hukukudur denebilir. Türk Töresinin daha sonra Orhun Yazıtlarında yazılı hale geldiğini görüyoruz. Kafesoğlu konuyla ilgili olarak şu yorumu yapmıştır: *“Tarihimizin İslam öncesi ilk kaynaklarından biri olan Orhun Abideleri’nde ve ve İslam’a girdiğimiz ilk asırlarda yazılan Kutadgu Bilig’de geniş bir şekilde izah edilen Türk Töresi şu dört ana olguya dayanmakta idi: Könilik (Adalet), Tüzlük (Eşitlik), Uzluk (İyilik-faydalılık) ve Kişilik (insanlık ve hoşgörü).”* Erken dönem Türk felsefi düşüncesinin başında etkili olan unsurların başında Dokuz Oğuz efsanesi ve Oğuz destanları gelir. Oğuzname’den çıkan siyasi ve hukuki esaslar felsefi düşüncede Oğuz töresini oluşturmuştur. Bu töreler çerçevesinde İslamdan önce Türklerin kabile teşkilatlarının çok kuvvetli olduğu, bazen asırlarca süren hatta göçebeleri bile birbirine bağlayan devletler oluşturdukları bilinmektedir (Kafesoğlu, 1970).

Türklerin İslam öncesi dinleri olarak bilinen Şamanizm, totemizm, animizm ve natürizmin inanç ve pratikleri ile yüklü bir sistemdir. Çin kaynaklarının verdikleri bilgilere göre eski Orta Asya Şamanizminin temelleri Gök Tanrı, Güneş, Ay, Su, Ateş (ocak) kültleridir. Gök Tanrı veya Tengri denen tek bir tanrıya inanan, iyi ve kötü ruhların önem kazandığı Şamanizmde Gök Tanrı ile insanlar arasında kurumsal bir ruhban sınıfı yoktur. O dönemde kamlar, yani şamanların çoğu kadındı veya kadın kıyafetine girmiş erkeklerdi. İnanç sisteminde sihir ve mistisizm önemli yer tutuyordu. Bunun dışında, şifacılar otacılar ve ata sağunlar denirdi. Misitsizmin etkileri İslamiyetten sonra erenler, dervişler ve tarikatlarda da süregelmiştir. Şamanlık dinden çok büyü kişiliğinde bozkır Türk inanç sistemidir de denebilir. Eski Türk toplumunda görülen tanrı ve “yer-su” inançlarıyla ilgisi bulunmaz. Ancak Türk inancıyla Şamanlık arasında şaşırtıcı bir uyum oluşmuştur (Poroy, 2011).

Bahaeddin Ögel Türklerin İslamiyete geçişinin onların eski inanç sistemleri üzerindeki etkisini şöyle yorumlamaktadır: *“İslamiyetin büyük tesirleri altında kalan birçok Türk kitleleri, bu dini kabul etmek zorunda kalacaklardı. Fakat Türkler hiçbir zaman İslamiyeti aynen alamamışlar ve onu ancak kendi hislerinde yoğurarak, kendilerine benzetmişlerdi. Nitekim Karahanlı devletinde İslamiyetle ilgili olarak yazılan kitaplarda, tamamı ile eski fıkıh kitaplarına uyulmamış ve İslam dini realist bir görüşle açıklanmıştır”* (Ögel, 2002).

Farabi, İbni Sina, Ahmet Yesevi ve Maturidi gibi Türk felsefi düşünce tarihini günümüze kadar etkilemiş bu çok önemli Türk düşünürlerinin Türkistan’daki Karahanlı Devleti’nde 960-1212 yılları arsında bugün de önemini koruyan Buhara, Taşkent, Semerkant, Farab ve Kaşgar’da yaşadıklarını belirtmeliyiz. Selçuklu döneminde fıkıh dalında kadı Abdülmecit Helevi, felsefe ve mantık dalında kadı İzzeddin Urmevi, Şahabeddin Sühreverdi gibi isimlere rastlıyoruz. Selçuklu döneminde Şehabeddin Sühreverdi Konya’da II. Kılıç Arslan’ın şehzadeleri Melikşah ve Süleyman’a hocalık etmiş düşünürlerdendir. Sühreverdi’nin İslam felsefesi içinde neo-platonizme yakın en önemli eseri Hikmetü’l-İşrak’tır (Poroy, 2011).

İslam felsefesi Batı felsefesi ile bir etkileşim halinde olmuştur. Sırasıyla İslam felsefesi antik Yunan ve Roma düşünürlerinin eserlerinden etkilenmiş, daha sonraki dönemlerde karanlık çağdan kurtulmaya çalışan Batı uygarlığı 11. Yy.’dan itibaren Farabi, İbni Sina, İbn Tufeyi, İbn Rüşt vb. İslam düşünürlerinin etkisiyle hızlı bir dönüşüm içine girmiştir. Batı uygarlığını besleyen temel değişim ve dönüşümlerin, sırasıyla Antik Yunan, Roma, daha sonra 14. yy’dan 17.yy. başına kadar sürecektir. Rönesans ve ardından 17. Yy’dan 18. Yy sonuna kadar sürecektir. Aydınlanma Çağı ile birlikte Avrupa’da yaşanacak gelişmeleri merkezi konuma getirecektir. Batıyı besleyen temel felsefi açılım ise “Hümanizm” kavramı üzerine kurulmuştur. Stephne Law, hümanizmi şöyle tanımlamaktadır: *“Geniş*

anlamda Hümanizm, insani değerler, çıkarlar ve insan onuru üzerine kurulu düşünce sisteminden fazlasını kapsamaktadır” (Law, 2011).

Antik Çağ felsefi mirasından da beslenen İslam dünyası özellikle 9. Yüzyıl ile 17. Yüzyıl arası İslam Rönesans’ı dönemini yaşamıştır. 11. Yüzyılla 17. Yüzyıl arası dönem ise tam bir Türk Rönesans’ı dönemidir. Joel L. Kraemer, İslam Felesefesi tarihinin dönüm noktası olarak “Farabicilik Çağı” şeklinde tanımlayarak, bu dönemin 9. Yy. ve 10. Yy olduğunu ve İslam Rönesans’ının başladığı dönem olarak bilindiğini vurguluyor. Türk düşünürü olan Farabi, “el-insaniye” adını verdiği yeni kavramla İslam felsefesinde hümanizm akımını başlatan ilk düşünürdür. Hümanizm, insan merkezli bir felsefi öğretilerdir.

Yusuf Hemedani ile başlayan Türk Sufizmi Yunus Emre ile büyük bir gelişme sağlayacaktır. Yusuf Hemedani’nin öğrencisi olan Ahmed Yesevi ile Türk Aydınlanmasının ilk halkası oluşturularak, Ahi Evren, Hacı Bektaş Veli, Mevlâna Celaleddin Rumi, Barak Baba, Yunus Emre, Seyyid Nesimi, Hacı Bayram Veli, Şah İsmail Hatayi, Pir Sultan Abdal, Şeyh Bedreddin, Fuzuli, Karacaoğlu, Kul Himmet ve nice başka Türk Sufilerince devam ettirilmiştir.

13. yy. başlarından itibaren büyük ölçüde siyasi istikrarını sağlamış bulunan Anadolu Selçuklu Devleti, çeşitli tasavvuf akımlarının tercih ettiği bir toprak oldu ve özellikle Moğol istilası önünden kaçan sufilerin sığınağı haline geldi. Fuad Köprülü bu akımları şu üç gruba ayırıyor: 1) Mağrip Endülüs ve Kuzey Afrika; 2) Orta Doğu (Mısır, Suriye ve Irak); 3) Orta Asya ve İran (Maveraünnehr, Horasan ve Azerbaycan). (Köprülü, 2014) Bunları birbirlerinden ayıran en önemli nokta, tasavvuf anlayışlarında ortaya çıkıyordu. Irak gibi klasik İslam kültürü ve İslam bilimlerinin gelenekselleşmiş olduğu bir bölgeden gelen *Sühreverdilik*, *Kadirilik* ve *Rifailik* gibi tasavvuf akımlarının ahlakçı ve zühdçü karakterlerine karşılık, Maveraünnehr ve Horasan menşeli *Melametilik*, *Kalenderilik* gibi akımlar, daha çok cezbe ve estetik faktörüne dayanıyorlardı. 13. Yy.’da ortaya çıkan bir başka güçlü mektep, Bayezid-i Bistami, Cüneyd-i Bağdadive özellikle Hallac Mansur ve özellikle İslam dünyasının en büyük mutasavvıflarından Endülüslü Muhyiddin el-Arabi’nin harika bir metafizik sistem haline getirdiği *Vahdet-i Vücut* mektebi idi (Trimingham, 1971).

Ahmet Yaşar Ocak da söz konusu üç ekolü şu şekilde tanımlamaktadır: “1. Mağrip (Endülüs ve Kuzey Afrika). Mağrip tasavvufu Anadolu’da bütün zamanların en ünlü mutasavvıfı Muhyiddin-i Arabi başta olmak üzere, Afifeddin-i Tilemsani ve müridleri tarafından temsil ediliyordu. 2. Orta Doğu Mısır, Suriye ve Irak). Bu mıntaka, birbirinden mahiyet itibariyle hayli farklı, Sühreverdilik, Vefailik ve hatta Cavlakilik (Kalenderilik) gibi tasavvuf akımlarının yurdu olup, bunların ileri gelen temsilcileri Anadolu’da faaliyet gösteriyorlardı. 3. Orta Asya ve İran (özellikle Horasan ve Azerbaycan). Bu geniş mıntaka yine farklı nitelikler arzeden Kübrevilik, Yesevilik ve Haydarilik gibi tarikat şeklinde teşkilatlanmış tasavvuf akımlarından başka, özellikle Melamet mektebine mensup bazı büyük sufileri kazandırmıştı ki bunların başında hiç şüphesiz Şems-i Tebrizi gelmektedir. Kabaca bir nitelendirme yapılacak olursa, Mağrip mektebinin ahlakçı, Irak mektebinin zühdçü, Türkistan mektebinin coşkucu ve estetikçi bir karakter sergilediği söylenebilir.” (Ocak, 2009).

Basra ve Kufe sufi mekteplerinin kuru zühde dayalı klasik tasavvuf anlayışına bir tepki olarak gelişen Melametilik mektebi, İslam tasavvuf tarihinin en ilginç olaylarından olup, 9. Ve 10. Yüzyıllarda Hemedan, Hoy, Horasan, Nişapur, Herat, Belh ve Kabil gibi Türkistan’ın ve Azerbaycan’ın büyük kültür merkezlerinde doğmuştur. Geniş Türk coğrafyasında yaygın olan Türk Sufizmi başta Türkistan bölgesi, Azerbaycan ve Anadolu’da etkisini uzun yüzyıllar boyunca sürdürmüştür. Horasan Melametiliği’ne dayalı olduğu için geleneğin Horasan erenleri yahut Rum Abdalları adını verdiği Yesevi, Hayderi ve Vefai dervişlerinden oluşan Kalendirilerin Osmanlı topraklarının her yerinde olduklarını görüyoruz.

Türkistan mektebinin en belirgin özelliği olan kuvvetli cezbe, Mevlâna Celaleddin ve Yunus Emre gibi büyük sufi şairlerin şiirlerinde coşkun bir tarzda kendini açığa vurur. Her iki şair Vahdet-i Vücut gibi karmaşık bir metafizik sistemi bile çok sade ve anlaşılır biçimde rahatça terennüm eder hale getiren, ruhlarının ta derinlerinden hissettikleri Melameti-Kalenderi bu kuvvetli cezbe faktörüdür. Mevlâna ile Yunus Emre arasındaki fark Mevlana’nın kentli Türkler arasında yaşayıp onlara hitaben eserler yazmış olmasıdır. Yunus Emre ise yazları yaylalarda, kışları köyde geçiren göçer Türkler arasında yaşamış

olması gerçeğidir. Mevlâna, ne Hallac gibi vahdet noktasında kendini kaybetmiş, ne de Arabi gibi kendinin insan üstünlüğüne inanmıştır. O, bütün bu safhaları geçerek insan olabilmenin sırrına ermişti. Onun için insanlar onu kolay anladılar. Onda kendilerinden bir parça gördüler (Ocak, 2009).

SONUÇ

Sonuç olarak, Horasan Melametiliği'nin, kuru zühd (ascetisme) karşısı cezbeci (extatique) karakterini yansıtan bu islam anlayışı İslam Sufiliğinin yapısından kaynaklanan geniş bir hoşgörüyü dayanan, mühtedileri birdenbire eski kültür çevrelerinden koparmadan, bu kültürden gelen eski inançlarını da kendi içerisinde değerlendiren bağdaştırmacı (syncretique) yani heterodoks bir İslam anlayışydı. Böylece, Melameti-Kalenderi sufiliğinde ilahi cezbe ve Tanrı'yı aşkla sevmeye dayalı bir temelin olduğunu görüyoruz. Bu tasavvufi fikirleri en iyi terennüm edenlerin başında Mevlâna ve Yunus Emre gelmektedir. Bu ilahi cezbe ve tanrısal aşk insan merkezli olup, her iki sufi şairde en yüksek düzeyde ifadesini bulmuştur. Bu nedenle, Yunus Emre “Yaratılanı severiz Yaratıcı'dan ötürü” diyerek, Tanrı'ya olan aşkı insan sevgisi ile bağdaştırmıştır. Mevlâna ise kuru zühd ve nafile ibadetlere şiddetle karşı çıkan Melameti-Kalenderi geleneğe sıkı sıkıya bağlı olarak, “Kâbe, mecazdır. Bin kere Kabe'yi tavaf edeceğine bir kırık kalbi tamir et. Bir kalbin ihyası Kâbe-yi Ekber'dir” diyerek büyük cesaret sergilemektedir. Böylece, Türk Sufiliği'nin karakterini yansıtan ilahi cezbe ve tanrısal aşkın yanı sıra insan odaklı tasavvuf anlayışıyla Türk Hümanizmi olarak betimleyebileceğimiz bir gelenekten gelmektedir. Bazı araştırmacılar yanlışlıkla bu geleneğin köklerini Horasan bölgesindeki eski Maniheizm ve Budist mistik kültürlerden geldiğini öne sürmekteler (Ocak, 2009). Oysa, Türk Hümanizminin temelini makalemizin girişinde de bahsettiğim gibi Türklerin, İslam'a geçişinden çok öncelere uzanan, eski Gök Tanrı inancından gelen Türk Sufiliği olarak biçimlenmiş, bin yıllardan günümüze süregelen gelenekler ve dünya görüşü ile açıklamak yerinde olurdu.

KAYNAKÇA

- Abdullah, B. (2002). *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Baycumin, C. (2012). *Turan: Vzgljad na istoriyu çeloveçeskogo obşestva*. Almatı: Arıs Yayınevi.
- Bezertinov, R. (2004). *Tengrianstvo- Religiya Turkov i Mongolov, Kazan: Slovo Yayınları*.
- Gökalp, Z. (1913). Eski Türklerde içtimai teşkilat. *Milli Tettebbular Mecmuası*, (3), 385–456.
- Kafesoğlu, İ. (1970). Kutadgu Bilig ve kültür tariximizdeki yeri. *Tarix Enstitüsü Dergisi*, (1).
- Karaismailoğlu, A. (2021). *Mevlana'nın gözüyle insan ve toplum*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kaya, B. (2005). *Türk felsefe tarihi*. İstanbul: Asya Şafak Yayınları.
- Köprülü, F. (2014). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Law, S. (2011). *Humanism: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Ocak, A. Y. (2008). *Türk sufiliğine bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Poroy, A. (2011). *Türklerde felsefe var mı?* İstanbul: Dharma Yayınları.
- Şeker, M. (2011). *Türk-İslam medeniyetinde Ahilik ve fütüvvet-namelerin yeri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sinanoglu, S. (1999, iyul 7). Türk hümanizmi. *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Sülün, M. (2011). *Gönüller sultanı Mevlana*. İstanbul: Vefa Yayınları.

Topçu, N. (2013). * slam ve insan, Mevlana ve tasavvuf*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Trimingham, S. (1971). *The Sufi orders in Islam*. Oxford: Oxford University Press.

 lken, H. Z. (2009). *Türk tefekk r  tarihi* (4. baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.